

УДК 811.512.121

QARAQALPAQ TILINDE PRESUPPOZICIYANÍŇ SEMANTIKA-PRAGMATIKALÍQ ASPEKTLERI

Orazımbetov Amir Kayıpbekovich – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*

amirbekaga@gmail.com

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕСУППОЗИЦИИ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Оразымбетов Амир Кайыпбекович – *кандидат филологических наук, доцент*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

SEMANTIC-PRAGMATIC ASPECTS OF PRESUPPOSITION IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Orazımbetov Amir Kayıpbekovich – *Candidate of Philological Sciences, Associate professor*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: presuppozitsiya, semantika, pragmatika, triggerlar, faktiv fe'llar, ekzistensiallik, implikatura.

Rezyume. Maqola qoraqalpoq tilidagi presuppozitsiya hodisasini zamonaviy semantika va pragmatika nuqtayi nazaridan o'rganishga bag'ishlangan. Presuppozitsiyalarning asosiy turlari ko'rib chiqiladi, shuningdek, ularning qoraqalpoq diskursida aktualashuvining o'ziga xos leksik-sintaktik qo'zg'atuvchilari tahlil qilinadi. Faktiv fe'llar, aspekt predikatlari, yuklamalar va agglyutinatív tuzilishdagi ravishdosh-sifatdosh qurilmalarining analitik rolga alohida e'tibor qaratiladi.

Ключевые слова: presupпозиция, семантика, прагматика, триггеры, фактивные глаголы, экзистенциальность, импликатура.

Резюме. Статья посвящена исследованию феномена presupпозиции в каракалпакском языке с позиций современной семантики и прагматики. Рассматриваются основные типы presupпозиций, а также анализируются специфические лексико-синтаксические триггеры их актуализации в каракалпакском дискурсе. Особое внимание уделяется аналитической роли фактивных глаголов, аспектных предикатов, частиц и деепричастно-причастных конструкций агглютинативного строя.

Key words: presupposition, semantics, pragmatics, triggers, factual verbs, existentiality, implicature.

Summary. The article is dedicated to studying the phenomenon of presupposition in the Karakalpak language from the perspective of modern semantics and pragmatics. The main types of presuppositions are considered, and the specific lexico-syntactic triggers of their actualization in Karakalpak discourse are analyzed. Particular attention is paid to the analytical role of factual verbs, aspect predicates, particles, and adverbial-adjectival constructions in the agglutinative structure.

Kirisiw. Antropocentrizm, pragmatika hám kognitivlik tallawǵa bag'darlangan zamanagóy lingvistikalıq paradigmada diskurstiń jasırın mánilik komponentlerin úyreniw ayrıqsha orın tutadı. Pragmalingvistikaniń tiykarǵı túsiniklerinen biri presuppoziciya – gáp mazmunınıń bir bólegi bolıp, ol kommunikaciya qatnasıwshıları ushın haqıyqıy hám hámmege belgili bolıwı kerek, sonda gáp orınlı dep qabıl etiledi. Hind-Evropa tilleri (R.Stalnaker, Ch.Filmor, I.M.Kobozeva, E.V.Paducheva) materialı tiykarında presuppoziciyalıq fenomenler tereń izertlengen bolsa da, olardıń túrkiy tillerde, atap aytqanda, qaraqalpaq tilinde ámel etiwiniń ózine tánligi elege shekem tolıq monografiyalıq túrde sáwlelendirilmegen. Qaraqalpaq tili rawajlangan agglyutinatív morfologiyaǵa hám ózine tán sintaksislik sistemaǵa, pragmatikalıq mánilerdi kodlawdıń ayrıqsha morfosintaksislik jaqtan belgilengen usıllarına iye. Qaraqalpaq diskursındaǵı presuppoziciya triggerlerin izertlew lingvistikalıq pragmatikanıń ulıwma teoriyasın rawajlandırıw ushın da, qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq dúzilisin tolıq táriplew ushın da áhmietli.

Адебиетлер анализі және методология. Házirgi zaman lingvistikasında gáptiń ayılıwı múmkin bolmaǵan (implicit) mánilerin izertlew oraylıq orınlardan birinde turadı. Sóylewdiń haqıyqıy hám kommunikativ ótimlilikiniń fonlıq shártlerin táriyipleytuǵın tiykarǵı túsiniklerden biri presuppoziciya. G.Frege [7] hám P.F.Stroson [6] miynetlerine barıp taqalatıw bul túsinik gáp mánisiniń sóylewshi hám tınlawshı tárepinen aldın ala belgili yamasa óz-ózinen belgili fakt sıpatında qabıl

etiletuǵın komponentin belgileydi. Presuppoziciya (lat. *prae* – aldynda, aldy hám *suppositio* – shamalaǵ, boljaǵ) – lingvistikalıq semantikada gáptiń mánisin támiyinleytuǵın zárúrli semantikalıq komponent bolıp tabıladı. Rus til biliminde presuppoziciyalar N.D.Arutyunova [1], E.V.Paducheva [5] hám basqa da kóplegen ilimpazlardıń jumıslarında gáptiń kommunikativlik tiykarları, sonday-aq, gáp hám tekstti jaratıw jáne túsiniwdegi tekstten aldınǵı oylaw operaciyları sıpatında qaralǵan. «Presuppoziciya túsinigi kontekstti de, qanday da bir pikir bildirilgen jaǵdaydı da óz ishine aladı. Presuppoziciya belgili bir sóylew aktinde gáptiń sózleri hám dúzilisinde kórsetilgen mánisti tolıqtıradı» [3]. Óz gezeginde, N.S.Valgina presuppoziciyalar degende tekstti adekvat túsiniwge múmkinshilik beretuǵın implicit túrde bildirilgen "dáslepki bilim"di túsinedi [2:10]. Presuppoziciya gáp semantikasi menen óz ara baylanıslı bolǵan pragmatikanıń izertlew obekti bolıp esaplanadı. Sóylew jaǵdayı menen kontekst pragmatikalıq izertlewlerdiń tiykarın quraydı [4:113-120].

Hind-Evropa tilleri (inglis, rus, francuz) materialları tiykarında presuppoziciyalar semantikasi tolıq bayan etilgen bolsa, túrkiy tiller, atap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi presuppoziciya mexanizmlerin izertlew áhmietli máslelerdiń biri esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń agglyutinatív tábiyatı, grammatikalıq formaların sintetizmi, kelbetlik feyil hám hal feyillerdiń jetiliskeń sisteması implicit informaciyanı kodlaw usıllarınıń ózine tánligin támiyinleydi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Lingvistikalıq presuppoziciya dástúriy túrde eki tiykarǵı baǵdarǵa bólinedi:

1. Semantikalıq presuppoziciya – mániniń tuwra bolmaǵan komponenti bolıp, ol S gáptiń shınlıq mánisine iye bolıwınıń (durıs yamasa jalǵan bolıwınıń) zárúrli shárti bolıp esaplanadı. Eger S pikir P ni keltirip shıǵarsa hám S biykarlaw da P ge alıp kelse, onda P S ushın semantikalıq presuppoziciya boladı:

$$S = P \text{ — } S = P$$

2. Pragmatikalıq presuppoziciya – bul ulıwma bilimler qorı, fonlıq kontekst hám sóylew aktı qatnasıwshıları arasında kommunikativlik kelisimdiń ornalıwı.

Qaraqalpaq til biliminde presuppoziciya subtekst, fonlıq bilimler (ulıwma bilimler fondı) hám kontekstualıq shártlilik kategoriyaları menen tıǵız baylanıslı.

3. Qaraqalpaq tilindegi presuppoziciya triggerleri tipologiyası

Gápte presuppoziciyanı júzege shıǵarıwshı til birlikleri hám konstrukciyaları presuppoziciya triggerleri dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde bunday mexanizmlerdiń bir neshe tiykarǵı túrleri bar.

3.1. Ekzistencialıq presuppoziciya hám atawıshlıq toparlar.

Ekzistencialıq presuppoziciya belgili bir atlıq topar tárepinen ańlatılǵan obektin bar ekenligin kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde anıqlıq artıqlı xızmetin kóbinese tartım qosımtaları hám ayırıw-sheklew morfemaları atqaradı. Mısalı:

Amangúldiń inisi institutta oqıydı. Presuppoziciya (P): Amangúldiń inisi bar.

Biykarlawda: *Amangúldiń inisi institutta oqımaydı* – Amangúldiń inisi bar ekenlik faktı saqlanadı.

3.2. Faktiv feyiller hám predikatlar.

Faktiv feyiller (mental jaǵday hám sezim feyilleri) baǵınıńqı gáptiń (yamasa onıń kelbetlik feyil ekvivalenti) shınlıǵın talap etedi. Qaraqalpaq tilinde baǵınıńqı bayanlawısh, ádette, tartım affiksli seplik jalǵawlı kelbetlik feyil formasında (-ǵan/-gen+in konstrukciyası) ańlatıladı. Mısalı:

Bayrambek Asqardıń kelgenin biledi. Presuppoziciya (P): Asqar keldi.

Biykarlawda: *Bayrambek Asqardıń kelgenin bilmeydi.* – presuppoziciya (P) Asqar kelgeni shınlıq bolıp qala beredi.

Bul toparǵa *ókiniw, seziw, umıtw* sıyaqlı halattı bildiretuǵın feyiller de kiredi. Máselen, Men keshikke-nimne ókinemen. Presuppoziciyanı avtomat túrde tastıyıqlaydı: kesh qalıw faktı haqıyqatında da júz bergen.

3.3. Fazalıq (aspektiv) feyiller

Is-háreketin baslanıwın, dawam etiwın, tamamlanıwın bildiretuǵın feyiller (baslaw, toqtatıw, dawam etiw) predmetin buringi halı haqındaǵı presuppoziciyanı payda etedi. Mısalı:

Ol temeki shegiwdi toqtattı. Presuppoziciya (P): Burın temeki shekti.

Asserciya (A): Házir ol temeki shekpeydi.

Biykarlawshı formasında (*Ol temeki shegiwdi toqtatqan joq*) presuppoziciya – subekt temeki shekenligi, biykarlanbaydı.

3.4. Janapaylar hám fokuslı markerler

Ayırıwshı, sheklewshı hám kúsheytiwshı (additiv) janapaylar qaraqalpaq tilinde ónimli triggerler bolıp esaplanadı:

Additiv janapaylar *da / de, ma / me:*

Biybinaz da konferenciyaǵa qatnastı. Presuppoziciya (P): Konferenciyaǵa Biybinazdan basqa jáne birew qatnastı.

Ayırıw-sheklew janapayları *tek / ǵana / qana:*

Testten tek Alpamıs ótti. Presuppoziciya (P): Alpamıs test tapsırdı (basqalar da tapsırdı), biraq Alpamıstan basqa hesh kim testten ótpedi.

Tákirarlaw mánili sózler: *dáneker / ráwısh taǵı / qaytadan:*

Student sabaqtan taǵı keshikti. Presuppoziciya (P): Student bunnan aldın da sabaqqa keshigip kelgen edi.

3.5. Kebetlik feyil–hal feyiller hám baǵınıńqı konstrukciya

Qaraqalpaq tili sintaksisinde *-ǵanda/-gende (qashan), -qansha/-kenshe (házirshe, ele)* qosımtaları menen quralǵan máhál hám maqset baǵınıńqı komponentleri turaqlı máhál presuppoziciyaların payda etedi Mısalı:

Poezd kelgende, biz vokzalda boldıq. Presuppoziciya (P): Poezd keldi.

4. Pragmatikalıq presuppoziciya hám etnomádeniy kontekst

Qaraqalpaq sóylew etiketindegi pragmatikalıq presuppoziciya etnomádeniy fonlıq bilimlerde (belgili bir etnostıń tariyxı, mádeniyatı, dástúrleri, turmıs tárizi, minez-qulıq normaları hám reallıqları haqındaǵı, usı xalıqtıń barlıq aǵzaları qosımsha túsiniqlersiz sóylewde ańlatılatuǵın maǵlıwmatlar jıyındısı) súenedi. Paremiologiyalıq birlikler, tabı sózler hám dástúriy sıylasıq formulaların tańlaw adresattıń xabardarlıǵınan kelip shıǵadı. Mısalı: *"Tórge ótiniz"* degen sóz tek ǵana otırıwǵa mirát etpeydi, al avtomat túrde qonaqtıń dástúrdi húrmet etetuǵının, úy iyesi onıń mártebesin moyınlaytuǵının bildirip, qaraqalpaq kommunikativlik mádeniyatınń norması bolıp esaplanadı.

Juwmaq. Presuppoziciyaların tiykarǵı ózgesheligi sonnan ibarat, olar ulıwma biykarlawshı gáplerde biykarlawǵa ushıramaydı, máselen, *"Ol meniń qaytqanımdı biledi"* hám *"Ol meniń qaytqanımdı bilmeydi"* gáplerinde birdey *"Men qaytıp keldim"* presuppoziciyası bar.

Qaraqalpaq tilindegi presuppoziciyanı izertlew tildin grammatikalıq qurılısı hám onıń semantikalıq-pragmatikalıq shólkemlesiwı arasında tereń baylanıs bar ekenligin kórsetedi. Agglyutinativ morfemalar (tartım, kelbetlik feyil, hal feyil formaları), faktiv bayanlawıshlar hám janapaylar implicit mániniń sistemalı túrdegi triggerleri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń presuppoziciyalıq mexanizmlerin jáne de tereńirek úyreniw kompyuter lingvistikası, tábiyiy tildi avtomatikalıq qayta islew (NLP), awdarma teoriiyası hám kontrastiv semantika ushın úlken qızıǵıwshılıq oyatadı.

Ádebiyatlar

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – Москва: «Наука», 1976.
2. Валгина Н.С. Теория текста. – Москва: «Логос», 2003.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – Москва: «Добросвет: 2000.
4. Нурмонов А. ва бошқалар Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Ташкент: «ФАН», 1992.
5. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. – Москва: «Наука», 1985.
6. Стросон П.Ф. О референции. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. – Москва: 1982. – С. 55-86.
7. Фреге Г. Смысл и денотат. пер. с нем., «Семиотика и информатика», 1977, в. 8.